

RIETVELDPRIJS 2017

HET BESTE VAN ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW IN UTRECHT

RIETVELDPRIJS 2017

RIETVELDPRIJS 2017

HET BESTE VAN ARCHITECTUUR EN STEDENBOUW IN UTRECHT

UITGEVERIJ THOTH BUSSUM

COLOFON

Deze publicatie verschijnt ter gelegenheid van de uitreiking van de Rietveldprijs 2017.

De activiteiten van de Stichting Rietveldprijs worden mede mogelijk gemaakt door financiële ondersteuning van:

Gemeente Utrecht

Van Wijnen

Dura Vermeer

Hurks

Trebbe West

Rutges Vernieuwt

Synchroon

AM

© 2017 De betreffende auteurs en fotografen, Stichting Rietveldprijs, Utrecht en Uitgeverij THOTH,

Nieuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum.

WWW.THOTH.NL

Bestuurssamenstelling Pieter Hooimeijer (voorzitter), Rianca Verduin (secretaris), Danny Wijnbelt (penningmeester),

Mascha van Damme, Mark Hendriks en Manon van der Wiel.

Afbeelding omslag De Werkspoorkathedraal, Utrecht (foto Stijn Poelstra)

Afbeelding p. 2-3 De Werkspoorkathedraal, Utrecht

Samenstelling en redactie Mascha van Damme en Mark Hendriks

Foto-essay Stijn Poelstra

Grafische vormgeving Ronald Boiten en Irene Mesu, Amersfoort

Lithografie BFC Graphics, Amersfoort

Druk- en bindwerk Drukkerij Wilco, Amersfoort

Alle rechten voorbehouden. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij THOTH, Nieuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum.

ISBN 978 90 6868 738 5

INHOUD

- 6 WOORD VOORAF
PIETER HOOIMEIJER
- 7 BOUWEN AAN DE BESCHREVEN STAD /
JURYVERSLAG RIETVELDPRIJS 2017
KIRSTEN HANNEMA
- 18 FOTO-ESSAY RIETVELDPRIJS
STIJN POELSTRA
- 28 ONTHAAST ONTWIKKELEN /
DE HERBESTEMMING VAN DE WERKSPPOORKATHEDRAAL
TIM DE BOER
- 38 WERKEN MET WAT JE HEBT /
DE UTRECHTSE TRADITIE VAN HERONTWIKKELING
LARA VOERMAN
- 48 OVER DE AUTEURS
- 48 ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Wat het geld betreft moest het een tandje minder de afgelopen jaren. Paradoxaal genoeg lijkt dat de creativiteit ten goede zijn gekomen. Het kostte de jury van de Rietveldprijs 2017 blijkbaar geen moeite uit de oogst van de twee voorafgaande jaren zeven projecten te selecteren die onderscheidend zijn in kwaliteit en ambachtelijkheid. De herontdekking en herwaardering van het bestaande blijkt daarbij een tweede rode lijn in het juryrapport en de wijze waarop daar met architectuur vorm aan kan worden gegeven is een opdracht voor de toekomst.

De Rietveldprijs is bedoeld voor projecten die naast intrinsieke kwaliteiten ook waarde toevoegen aan de gebouwde omgeving van de stad Utrecht. Het kan niemand zijn ontgaan dat de stad volop in beweging is. Een bijzondere uitdaging daarbij is de ruimtelijke fragmentatie. De

aan- en afvoerlijnen van de negentiende en twintigste eeuw, in de vorm van vaarwegen, spoorwegen en autowegen, zijn uitgegroeid tot harde scheidslijnen die de stad letterlijk opdelen. Als er één gebied is in Utrecht waarin deze deling zich manifesteert is het de Cartesiusdriehoek. Ingeklemd tussen de spoorlijnen naar Den Haag en Amsterdam en het Amsterdam-Rijnkanaal lijkt het gebied op de *Vergeten straat* van Louis Paul Boon. De langdurige leegstand van gebouwen uit het industriële verleden van de stad onderstreept dat men daar niets te zoeken heeft. De Werkspookkathedraal heeft de ambitie en de potentie daar verandering in te brengen. Op minder dan 10 minuten fietsafstand van het centraal station, zodat een omweg eenvoudig is gemaakt, worden bewoners en bezoekers verleid kennis te nemen van een juweel uit de moderne tijd.

De laatste jaren zijn er veel dwarsverbindingen gemaakt; over de A2 met de Leidsche Rijntunnel, over het Amsterdam-Rijnkanaal met de Daphne Schippersbrug, over het spoor met de Moreelsebrug en het stationsplein van Utrecht Centraal. Maar verbindingen zijn niet gebaat bij eenrichtingsverkeer; er dienen aan beide zijden plekken te zijn die de moeite van het bezoeken waard zijn. Met de ontwikkeling van het Beurskwartier en de Merwedekanaalzone komt dat dichterbij. We staan aan de vooravond van een grootscheepse transformatie van de stad Utrecht. Aan ons de dure plicht om die op een verantwoorde manier vorm te geven door het bestaande te respecteren en te benutten in de vernieuwing. Deze publicatie laat zien dat de architectuur daar een doorslaggevende rol in kan spelen.

BOUWEN AAN DE BESCHREVEN STAD

De toekomst van de gebouwde omgeving wordt in toenemende mate bepaald door wat er is: de renovatie en herbestemming van bestaande gebouwen, de transformatie en verdichting van in onbruik geraakte gebieden en het verbeteren en herstellen van stedelijke verbindingen. Dat blijkt uit de projecten die de afgelopen twee jaar in Utrecht zijn gerealiseerd; meer dan de helft betreft verbouwingen, renovaties, herontwikkelingen of kleinschalige inpassingen, en speelt zich af binnen de bestaande stad.

Op de bestaande betonnen vloerconstructie die de treinsporen overspant, is het vernieuwde centraal station verzezen. Met historische stationsoverkappingen is een markthal gebouwd in de uitbreidingswijk Leidsche Rijn, op het Berlijnplein dat bovenop de A2 is aangelegd. Even verderop werd een oud tuindersgebied omgetoverd tot een moderne buitenruimte voor stedelingen: het Máximapark. Om meer groen en water in het centrum te brengen, is het deel van de singel dat in de jaren vijftig gedempt werd voor de aanleg van een autoweg, opnieuw uitgegraven. Verlaten fabriekscomplexen veranderden de afgelopen jaren in bruisende woonwijken, en een architect met een eigenzinnige kijk op afvalmaterialen, transformeerde met veel fantasie een vervallen barak tot het interieur van zijn woning.

Tabula scripta

Tabula scripta noemt architect en rijksbouwmeester Floris Alkemade de huidige conditie in de Nederlandse architectuur: de beschreven lei. *Tabula scripta* is het tegenovergestelde van *tabula rasa*, waarbij een architect begint te tekenen op een wit vel papier. 'Veel van ons land is bebouwd, bestemd of in gebruik,' constateert Alkemade. 'De architect is hierdoor gedwongen om zich veel meer te verhouden tot de bestaande condities en ook om vanuit deze condities te ontwerpen. Niet als beperking, maar juist als een kans om de potenties en de context van de plek te benutten.' Het vraagt om een andere vorm van architectuur: eerst bepalen wat van waarde is, dan pas ontwerpen.

Dit is de tendens die de jury van de Rietveldprijs 2017 ook in Utrecht ziet. Het is voor het eerst in de 26-jarige geschiedenis van de prijs dat transformatie en herbestemming de boventoon voeren. Alleen al dat gegeven, en het feit dat de omgang met het bestaande in de toekomst een belangrijke rol blijft spelen in de verdere ontwikkeling van de stad, maakt het tot een evident thema van deze editie. Daarbij komt dat de renovaties en transformaties eruit sprongen, terwijl de architectonische kwaliteit van de projecten in bijvoorbeeld Leidsche Rijn – de grootste nieuwbouwlocatie van Nederland – veelal middelmatig was. Waarom is dat?

Zou het komen, zoals Alkemade stelt, doordat bouwen binnen de bestaande omgeving veel randvoorwaarden kent, meer creativiteit vergt van de architect, maar daardoor ook leuker is? Is de vrijheid die een wit canvas biedt wellicht eerder een last dan een lust, in de postmoderne conditie, waarin er geen leidende theorie of bouwstijl meer is, en alles kan en mag als het aankomt op stijl, vorm en materiaal; waar begin je dan als ontwerper?

Of zou het ermee te maken hebben dat de regels die aan nieuwbouw(woningen) gesteld worden vaak zo hermetisch zijn, dat het lastig is om alternatieve scenario's te ontwikkelen. Daar waar je bij een renovatie je plan moet plooiën naar wat je tegenkomt – wat dwingt tot onconventionele oplossingen – worden nieuwbouwprojecten in toenemende mate vooraf dichtgetimmerd. De ontwikkelaar bepaalt voor welke financieringscategorie gebouwd wordt, welke hart-op-hartmaat daarbij hoort, en aan welke kant van het huis de keuken dan het best past. De speelruimte voor de architect is beperkt. Hij is slechts een schakel in de keten, in de keuzes van de ontwikkelaar en de aannemer. Het ontwerp wordt zo gereduceerd tot het tekenen van de gevel. Met hun verspringende balkons en ramen suggereren ze diversiteit, maar achter de bonte verzameling van façades gaan standaardplattegronden schuil. Er lijkt een onvermogen om visies en ideeën te laten landen, en om nieuwe ankerpunten te maken. Tegelijk stelt de jury vast dat de wijk nog volop in ontwikkeling is – misschien is het te vroeg om het geheel te kunnen overzien.

Thema met variaties

Bouwen in de bestaande stad is een thema met veel variaties. Een grote opgave voor de aankomende jaren is de verduurzaming van de naoorlogse woningvoorraad, waarvan de jury verschillende voorbeelden zag. Onterecht beschouwen sommige corporaties dit als een kwestie van isoleren en het vernieuwen van installaties. Bij het plaatsen van nieuwe kozijnen en het aanbrengen van gevelisolatie is er beperkt aandacht voor (behoud van) de architectonische waarde van de gebouwen en de stedenbouwkundige situatie. De energieprestatie wordt verbeterd, maar dat geldt niet altijd voor de architectuur; soms gaan nul-op-de-meter-ambities zelfs ten koste van het straatbeeld. Hoe duurzaam is dat uiteindelijk? Inmiddels staat het onderwerp bovenaan de agenda van de Commissie Welstand en Monumenten, waarbij de stelregel is om uit te gaan van de oorspronkelijke kwaliteiten van de galerij- en portiekflats. Een goede zaak, vindt de jury.

Een tweede subthema is de herontwikkeling van in onbruik geraakte bedrijfslocaties, zoals het Cereolterrein, Rotsoord, Werkspoor en de strook langs het Griftpark, tot nieuwe stukken stad. Hier is de opgave om terreinen die voorheen afgesloten waren voor publiek toegankelijk te maken, een passende invulling te vinden voor de (monumentale) gebouwen, en deze met gevoel voor de identiteit en sfeer van de plek aan te vullen met nieuwbouw(woningen). Ook is het zaak om allereerst – door het stof en spinrag heen kijkend – het bestaande op waarde te schatten, en op basis van deze analyse een aanpak te ontwikkelen. Hoe introduceer je een wooncultuur op een industrieterrein hoe creëer je een nieuwe plek op de *mental map* van Utrechtenaren? Omdat deze vragen het niveau van het gebouw overstijgen, heeft de jury de projecten die op deze locaties zijn gerealiseerd, bekeken als onderdeel van de gebiedsontwikkeling.

Om nieuwe en herontwikkelde gebieden daadwerkelijk onderdeel te maken van de stad, zijn goede verbindingen cruciaal: wegen, spoorwegen, fietspaden, bruggen, tunnels, tankstations en haltes voor openbaar vervoer. De afgelopen twee jaar zijn verschillende van dit soort infrastructurele werken opgeleverd, waarvan het vernieuwde centraal station het belangrijkste is. Het project is een goed voorbeeld van het verdichtingsbeleid dat steden voorstaan. In plaats van het station, in capaciteit bijna verdrievoudigd, verder uit te laten dienen, is ervoor gekozen om de verschillende functies slim naast en op elkaar te plaatsen. Een ander, vernuftig voorbeeld van dubbel grondgebruik is de Daphne Schippersbrug, die aanlandt op het dak van een schoolgebouw. Door leegstaande panden te herbestemmen, braakliggende terreinen vol te bouwen, en waar mogelijk verder te verdichten, blijft het buitengebied gespaard. Maar het snel groeiende aantal inwoners en bezoekers, en de toenemende mobiliteit geeft wel de nodige druk op de openbare ruimte. De aanleg van groen – de opnieuw uitgegraven singel, de paar bomen op de Moreelsebrug – blijft achter bij wat er in het centrum aan steen bijgebouwd wordt. Projecten zoals recreatiehoeve Wielrevelt en het Máximapark zijn des te belangrijker als 'vrije uitloopgebieden' voor stedelingen. Als gevolg van het neoliberale beleid trekt de overheid zich terug als opdrachtgever. De stad is, ook voor de aanleg van openbare ruimte in toenemende mate afhankelijk van private partijen. Zijn zij bereid om kostbare grond 'terug te geven' aan het publiek, en onder welke voorwaarden? De spanning tussen publieke en commerciële belangen is duidelijk voelbaar op de Moreelsebrug, de voetgangersbrug die naast het centraal station over het spoor is gebouwd. De vraag die opkomt

als je eroverheen loopt: waarom zijn er geen trappen naar de ondergelegen perrons gemaakt? Het antwoord is wrang: met de eigenaren van het naastgelegen winkelcentrum is contractueel vastgelegd dat de enige route naar de perrons door het station loopt; de angst van de winkeleigenaren is dat mensen alleen nog via de brug gaan. Hier wint het private belang.

Gelukkig zijn er ook particulieren die investeringen in vastgoed koppelen aan maatschappelijke betrokkenheid. De Werkspoorabdij, herbestemd tot evenementenruimte, is een mooi voorbeeld van een privaat initiatief van waaruit een nieuwe publieke ruimte is ontstaan.

Nieuwe toekomst

Het doel van de Rietveldprijs is om de discussie op gang te brengen over ruimtelijke kwaliteit. De jury heeft daarom niet zozeer gekeken naar het architectonisch handschrift van de projecten, maar zich steeds de vraag gesteld: wat heeft de stad hieraan? Hoe kan het vak ingezet worden om nieuwe toekomst te definiëren? Essentieel daarbij is om niet alleen te kijken naar het straatbeeld, maar ook te bezien wat een gebouw, park of plein aan gebruiksmogelijkheden biedt. Weet het gebruikers te verleiden om naderbij te komen, wat is de weerslag van de activiteiten op de omgeving? De jury meent dat je deze zaken niet los van elkaar kunt zien; een gebouw valt niet uit elkaar te trekken in straat, gevel en interieur. Ontwerpen behelst het totaal: gebouwen wegnemen, openbare ruimtes toevoegen en materialen hergebruiken.

Op zoek naar dat ene project dat voorbeeldstellend is in zijn architectuur en de ruimtelijke ontwikkeling van de stad in beweging weet te brengen, kwam de jury drie keer bijeen. Op de

eerste dag werd de groslijst bestudeerd, daarna maakte de jury een *grand tour* door de stad langs 18 projecten. Het was een buitengewoon boeiende tocht, die de jury liet zien hoe divers Utrecht is, en veel stof voor discussie gaf. Tijdens het eindberaad op deze dag zijn 7 projecten genomineerd, die ook in aanmerking komen voor de RTV Utrecht Publieksprijs: de Werkspoorabdij, House of Rolf, het Máximapark, station Utrecht Centraal, de transformatie van het kantoorpand aan het Nijenoord, de verbouwing van de voormalige opzichterswoning aan het Griftpark en Hoeve Wielrevelt.

De nominaties bestrijken alle schaalniveaus en disciplines, van landschapsarchitectuur en stedenbouw tot architectuur en interieur. Wat ze met elkaar gemeen hebben is dat ze, uitgaand van de kracht van het bestaande, onbestemde gebieden een nieuw leven en identiteit geven. Kenmerkend is ook de precisie waarmee de projecten zijn gemaakt. Na een periode in de Nederlandse architectuur waarin er veel aandacht uitging naar iconische gebouwen, waarbij het radicale concept vooropstond en er minder aandacht was voor de uitvoering, ziet de jury nu meer ingetogen ontwerpen, die uitblinken door de zorgvuldige detaillering.

Vier projecten springen eruit: de dakopbouw aan het Griftpark, de transformatie van het kantoorpand, House of Rolf en de Werkspoorabdij. Het zijn de projecten waarnaar de jury teruggreep tijdens discussies: ijkpunten, die laten zien hoe architecten het vak kunnen inzetten in de *tabula scripta*-conditie, en tonen hoe vernieuwende architectuur kan samengaan met waardering van het bestaande.

Het meeste indruk maken de Werkspoorabdij en House of Rolf. De Werkspoorabdij

als monumentale ruimte: een gigantische hal die zo mooi is dat de architecten besloten er (bijna) niets aan te veranderen – er is enkel een glazen doos in geschoven. House of Rolf door zijn sprookjesachtige kwaliteit: in een oud koetshuis bouwde architect Rolf Bruggink met afvalmaterialen een even mooi als avontuurlijk huis, vol spannende plekken en verborgen hoeken.

House of Rolf heeft de jury verrast, en is vakinhoudelijk van grote betekenis. Met de transformatie van de oude barak tot een sculpturaal interieur toont architect Bruggink de potentie van vacante, ogenschijnlijk waardeloze gebouwen, waarvan er nog zoveel in de stad staan. De transformatie van de Werkspoorabdij is juist nauwelijks waarneembaar. Dit project viert de leegte, en biedt de broodnodige ademruimte in de steeds drukker stad. De jury vindt het een groots gebaar om deze ruimte aan het publiek aan te bieden.

Het beraad eindigt met een heuse cliffhanger.

Aan de ene kant is er waardering voor het 'maatwerkmeubel' van Rolf Bruggink met zijn vernuftige verfijning, aan de andere kant voor de vrijheid die de fabriekshal biedt en het lef van de architect om een stap terug te doen. House of Rolf is een soort kunstwerk – helemaal af. Met de herbestemming van de Werkspoorabdij is een kiem gezaaid voor de verdere ontwikkeling van het gebied. De leegte van het gebouw is een belofte aan de stad, waar nog zoveel kan gebeuren. Het is die belofte die de doorslag geeft om de Rietveldprijs 2017 toe te kennen aan de Werkspoorabdij.

← **Winnaar**
Herbestemming/renovatie
De Werkspoorkathedraal

MONK ARCHITECTEN

De Werkspoorkathedraal is een voormalige fabriekshal die getransformeerd is tot evenementenlocatie. Het is wat je noemt een kathedraal: een gigantische open ruimte, indrukwekkend door zijn hoogte en lichtinval, het patina op de metalen spanten, maar vooral door de weldadige leegte. Een plek voor bezinning, om de drukte van de stad te ontvluchten en op adem te komen. Tegelijk biedt de hal, herbestemd tot evenementenlocatie, ruimte aan allerhande activiteiten: concerten, beurzen en feesten.

In plaats van de hal vol te bouwen, is de leegte gekoesterd. De oorspronkelijke inrichting is intact gelaten en met respect voor de geschiedenis aangepast aan de eisen van deze tijd. Het oude glas is simpelweg in nieuwe profielen gezet, en er is een nieuwe betonvloer gemaakt. Details, zoals de 'rafelige' dilatatievoeg in de betonvloer, geven een hedendaagse draai aan het interieur. Door toevoeging van een doos van glas en staal, die half in de hal is geschoven, is extra gebruikruimte gecreëerd; hierin zijn acht werkstudio's gevestigd. De ingrepen zijn trefzeker gedaan, het geheel oogt rustig en vanzelfsprekend.

Nu de hal heropend is, ontstaan aansluitend op de activiteiten die er plaatsvinden allerlei nieuwe initiatieven in de buurt; in het Transformatorhuis komt een theater, in de Spuiterij een café, ondertussen wordt gewerkt aan plannen voor de rest van het gebied. De voormalige Apparatenhal is de motor geworden voor een nieuwe stedelijke ontwikkeling.

← Het interieur van de Werkspoorkathedraal is zoveel mogelijk intact gelaten en met respect voor de geschiedenis aangepast aan de eisen van deze tijd.

→ **Inspiratieprijs**
House of Rolf

STUDIO ROLF I.S.M. NIEK WAGEMANS

Architect Rolf Bruggink kocht een voormalig koetshuis en stelde zichzelf voor de uitdaging om met afvalmateriaal, afkomstig van de naastgelegen – slooprijpe – barak, een interieur te bouwen. Van de kozijnen timmerde hij de keuken, met de radiatoren bouwde hij binnenwanden, gestapelde dakbalken veranderden in een trap; al het materiaal is schoon opgebruikt. De creativiteit en het ontwerp plezier spatten er vanaf.

Op de plek waar de barak stond, ontwikkelde Bruggink samen met zijn buurman een hofje waaraan een aantal garageboxen is gebouwd, en de kinderen uit de straat kunnen spelen. Het is een mooi voorbeeld van hoe bewoners, vanuit de schaal van het individuele huis, een bijdrage aan de ruimtelijke kwaliteit van de buurt kunnen leveren.

De jury is onder de indruk van de ruimtelijkheid van de woning en de manier waarop de ontwerpers de bandbreedte van het vak laten zien. Daar waar architectuuroopdrachten tegenwoordig vaak gereduceerd worden tot het maken van een schetsontwerp, heeft Bruggink dit project als een 'totaaltransformatie' benaderd. Hij heeft eerst door een stedenbouwkundige bril gekeken, vervolgens geboetseerd aan de architectonische compositie en het interieur (hij werkt als meubelmaker en kunstenaar) en was tegelijkertijd ontwikkelaar, en weet als een soort alchemist ogenschijnlijk waardeloze materialen te veranderen in 'goud'. Op deze manier houdt hij architecten een spiegel voor: zoveel potentie heeft het beroep. Daarom kent de jury de Inspiratieprijs toe aan dit project.

→ **IJKproject**
Verbouwing opzichterswoning
Stieltjesstraat (Griftpark)

MARCEL MARTENSEN ARCHITECT BNA BNI I.S.M. BB/ARCHITECTS

Hoe de verbouwing van een woonhuis een hele straat van aanzien kan veranderen: dat laten Marcel Martensen Architect BNA BNI i.s.m. BB/Architects zien met deze particuliere verbouwing. De voormalige hoofdopzichterswoning van de gemeentereiniging Utrecht is in 1880 gebouwd, diverse keren verbouwd en in 2013 volledig uitgebrand, waarbij de gevels gespaard bleven. Na de laatste verbouwing en uitbreiding, met een dakopbouw en een aanbouw, is het een eigentijdse woning voor een gezin met drie kinderen. De jury is onder de indruk van de analyse van de plek en het gebouw, en de rake ingreep die daaruit voortkomt. De dakopbouw is een passend stedenbouwkundig accent op de hoek van de straat, vormt samen met de uitbouw aan de achtergevel een fraaie architectonische compositie, en verrijkt de bestaande architectuur met een eigentijdse interpretatie van het oorspronkelijke siermetselwerk. Dit is een overtuigend en uitmuntend totaalplan.

↖ Het interieur van House of Rolf bestaat uit sloopmateriaal van de barak die naast het voormalige koetshuis stond.

← Door de sloop van de barak staat House of Rolf in een hofje.

↑ De verbouwing van de voormalige opzichterswoning aan het Griftpark verandert het aanzien van de hele straat.

↑ Op het hedendaagse erf van recreatiehoeve Wierrevelt vergeet je dat je in Utrecht bent – hier ruik je, met je voeten in de modder en je gezicht in de wind, de geur van vers grasland.

← IJkproject

Transformatie Nijenoord 2-4, kantoor naar woningen

DIEDERENDIRRIX ARCHITECTUUR EN
STEDENBOUW

De transformatie van een kantoorpand uit de jaren zestig tot woongebouw door Diederendirrix getuigt van vakmanschap en is voorbeeldstellend in de wereld van hergebruik. De ontwerpers zijn trouw gebleven aan de oorspronkelijke structuur van het gebouw – met grote ramen en hoge plafonds – terwijl er stedenbouwkundig en architectonisch een enorme sprong voorwaarts is gemaakt. Het bestaande pand, in meerdere fases gebouwd, ontbeerde samenhang en oogde gedateerd. Met de nieuwe – goed geïsoleerde – gevel ontstaat rust en orde. Deze bestaat uit een simpel, gemetseld raster gemaakt van lichte baksteen – passend bij de nieuwe woonfunctie – en goudkleurige aluminium schuifpuien. De lage muur bij de entree, langs de hellingbaan naar de fietsenkelder, creëert gepaste afstand tot de drukke autoweg. Details zoals de verspringende diepte van de negges dragen bij aan de verfijnde, chique uitstraling. Binnen zijn de 115 appartementen – een mix van studio's en maisonnettes – op ingenieuze wijze gestapeld. De Franse balkons zorgen voor levendigheid aan de straat en dragen bij aan het woongenot, het woord dat dit project samenvat.

→ Overige genomineerden Publieke projecten

Aan de rand van de stad ligt de recreatiehoeve Wielrevelt die Jaco D. de Visser Architecten bouwde op het Landgoed Haarzuilens. Op dit hedendaagse erf, met stallen, moestuinen en rondom uitzicht over het buitengebied, vergat de jury bijna dat ze in Utrecht was. Hier snuif je, met je voeten in de modder, en het gezicht in de wind, de geur op van het grasland.

Het bezoekerscentrum is gebouwd in opdracht van Vereniging Natuurmonumenten en lokale ondernemers, met een financiële bijdrage van de regio Utrecht. Het project is onderdeel van het landinrichtingsplan voor een natuur- en recreatiegebied, met name bedoeld voor de bewoners van de nieuwe woonwijken ten westen van Utrecht.

De hoeve is uitgebreid met een educatief centrum, horeca en werkruimtes. De verschillende functies zijn ondergebracht in een aantal houten schuren, die samen het erf vormen, dat vanaf alle zijden toegankelijk is voor bezoekers en wandelaars. De gebouwen – energieneutraal – zijn met oog voor detail gemaakt, het ensemble past mooi in het landschap, de sfeer is ontspannen. Hier is een prachtige nieuwe plek gemaakt.

Even verderop ligt het Máximapark, dat twintig jaar nadat West 8 de prijsvraag voor het landschapsontwerp won, als voltooid kan worden beschouwd. Na een volle dag door de drukke binnenstad getoerd te hebben, ervaart de jury de groene buitenruimte als een weldaad. Het voelt haast on-Hollands; met dit moderne park kan Utrecht zich meten met New York's Central Park, Londen's Hyde Park en Parc de la Vilette in Parijs.

Het Máximapark biedt tegenwicht aan de huizenzee in Leidsche Rijn, en vormt een aangename uitvlucht uit de drukte van het centrum en het leven van alledag. Het is een weelderig, royaal park, met hoogteverschillen, afwisselende beplanting en talloze doorkijkjes, die een mooie afwissel-

ling van plekken en sferen geven. Er zijn wandelpaden, speelweides, een theepaviljoen, een lelievijver en een markante pergola. Rondom loopt een 9,5 kilometer lang pad waarover je kunt skaten, fietsen en rennen.

Dat het park is uitgegroeid tot het hart van Leidsche Rijn onderstreept de noodzaak om, parallel aan de grootschalige ontwikkeling van nieuwe stukken stad, op integrale schaal na te denken over de openbare ruimte en leefkwaliteit.

Tot slot is er nog een groot project waar de jury niet omheen kan: de verbouwing van het centraal station, waaraan ruim twintig jaar is gewerkt door de gemeente, Nederlandse Spoorwegen en ProRail. Benthem Crouwel Architects heeft deze stedelijke knoop kundig ontrafeld en hersteld. Het nieuwe station is één grote ruimte, onder één golvend dak: een overdekt plein, waarin glazen paviljoens met winkels en horeca zijn geplaatst, en waarlangs een nieuwe, OV-poortvrije 'stadstraat' is ontworpen, die de weerszijden van het station met elkaar verbindt. De kwaliteit van de hal staat voor de jury buiten kijf: het is een heldere, lichte ruimte, van waaruit je uitkijkt over de sporen en de stad. Omgekeerd is het station, voorheen ingekapseld door winkelcentrum Hoog Catharijne, eindelijk herkenbaar vanuit de stad. De jury vindt het wel jammer dat de herinnering aan het gebouw, en daarmee een deel van de geschiedenis is weggevaagd. Juist omdat deze editie van de Rietveldprijs zo veel inspirerende voorbeelden kent van transformaties waarbij het bestaande en het nieuwe elkaar versterken. De bus- en tramstations en de omringende openbare ruimte moeten nog worden aangelegd, evenals de twee voorpleinen. Het is nog niet te zeggen hoe de aanlanding in het centrum werkt, en of de ambitie om van het Jaarbeursplein een stuk binnenstad te maken, zal slagen. De betekenis van dit project voor Utrecht is daarmee nog niet duidelijk. De jury hoopt evenwel dat de nominatie van het project uitnodigt om de discussie te blijven voeren over deze belangrijke plek in de stad.

FOTO-ESSAY RIETVELDPRIJS

STIJN POELSTRA

HERBESTEMMING
DE WERKSPOORKATHEDRAAL
MONK architecten

HOUSE OF ROLF
Studio Rolf i.s.m. Niek Wagemans

TRANSFORMATIE KANTOOR
NIJENOORD 2-4
Diederendirix architectuur &
stedenbouw

STATION UTRECHT
CENTRAAL
Bentham Crouwel Architects

MÁXIMAPARK
West 8

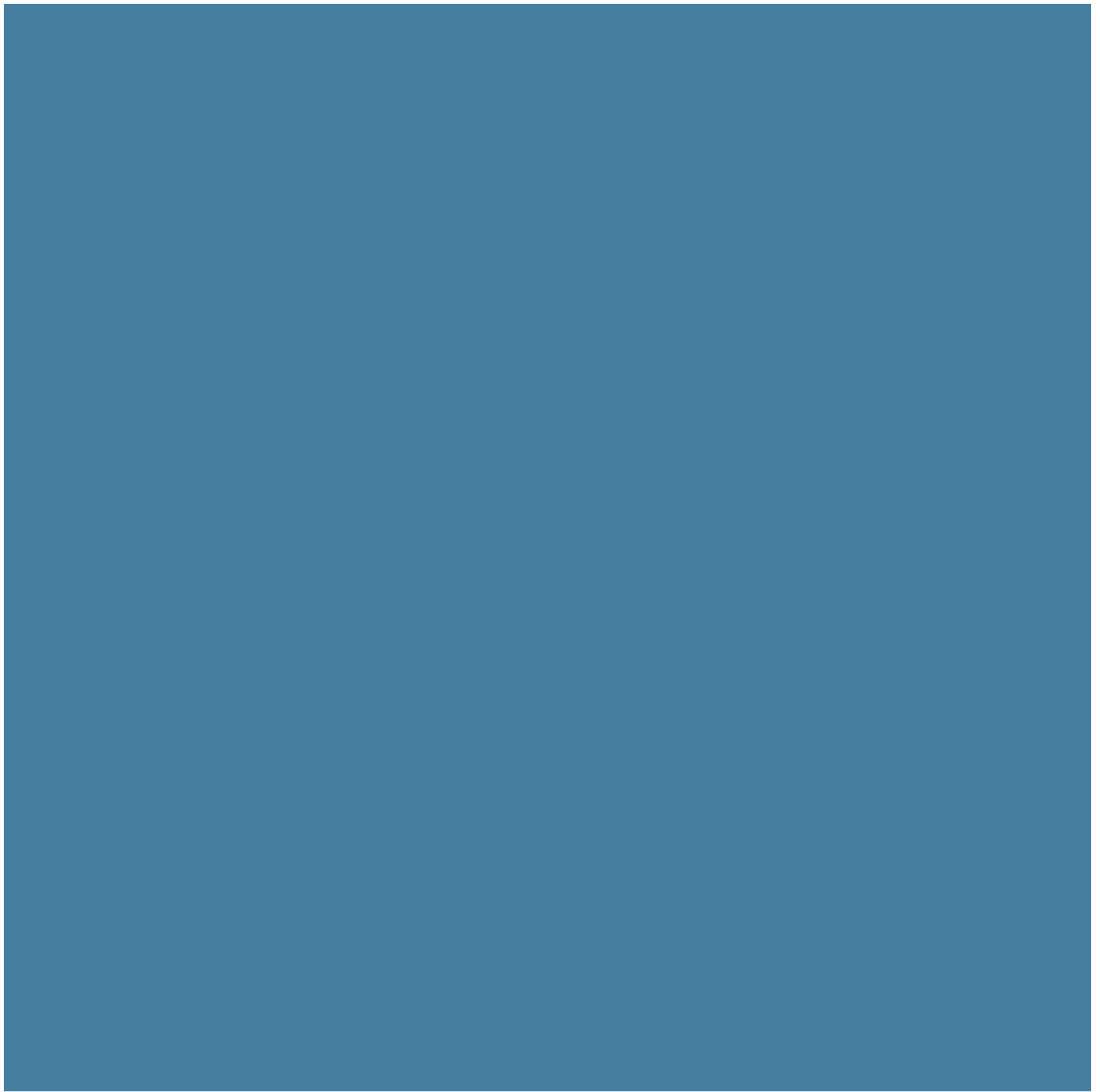

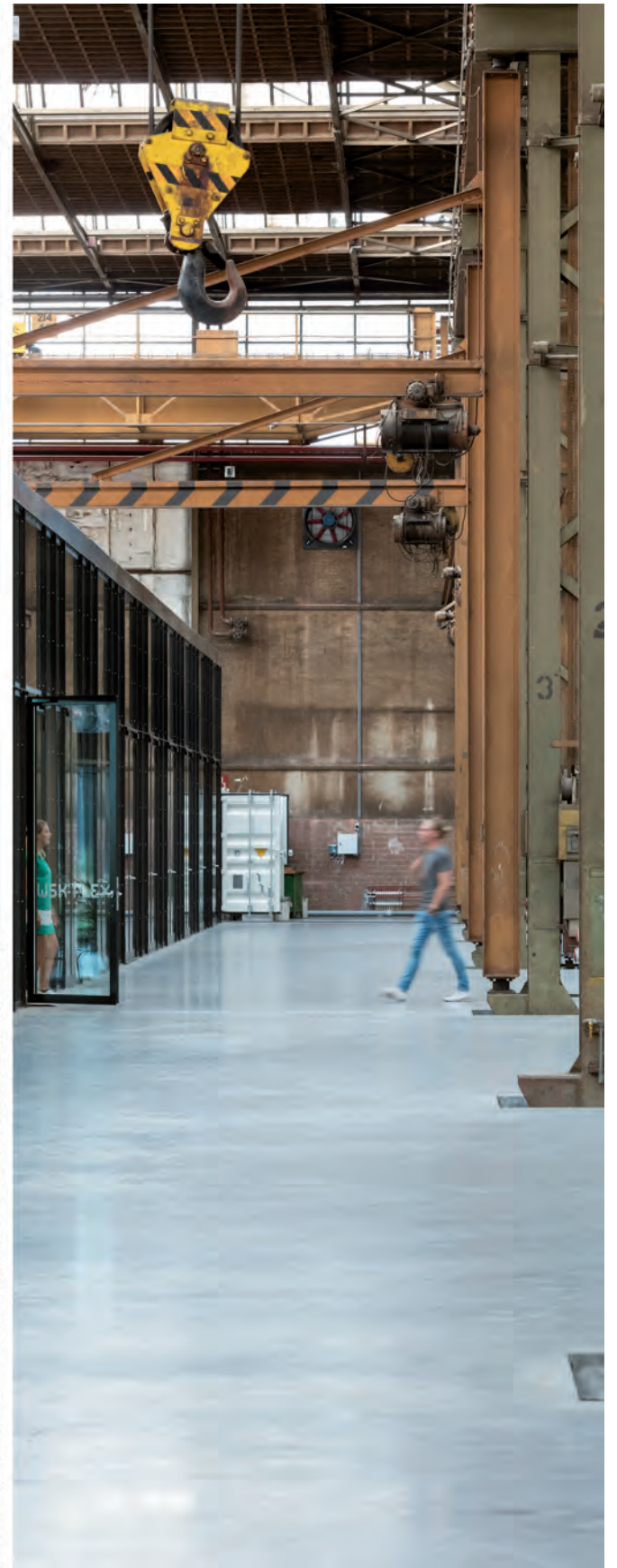
VERBOUWING
OPZICHTERSWONING
GRIFTPARK
Marcel Martensen
Architect BNA BNI i.s.m.
BB/Architects

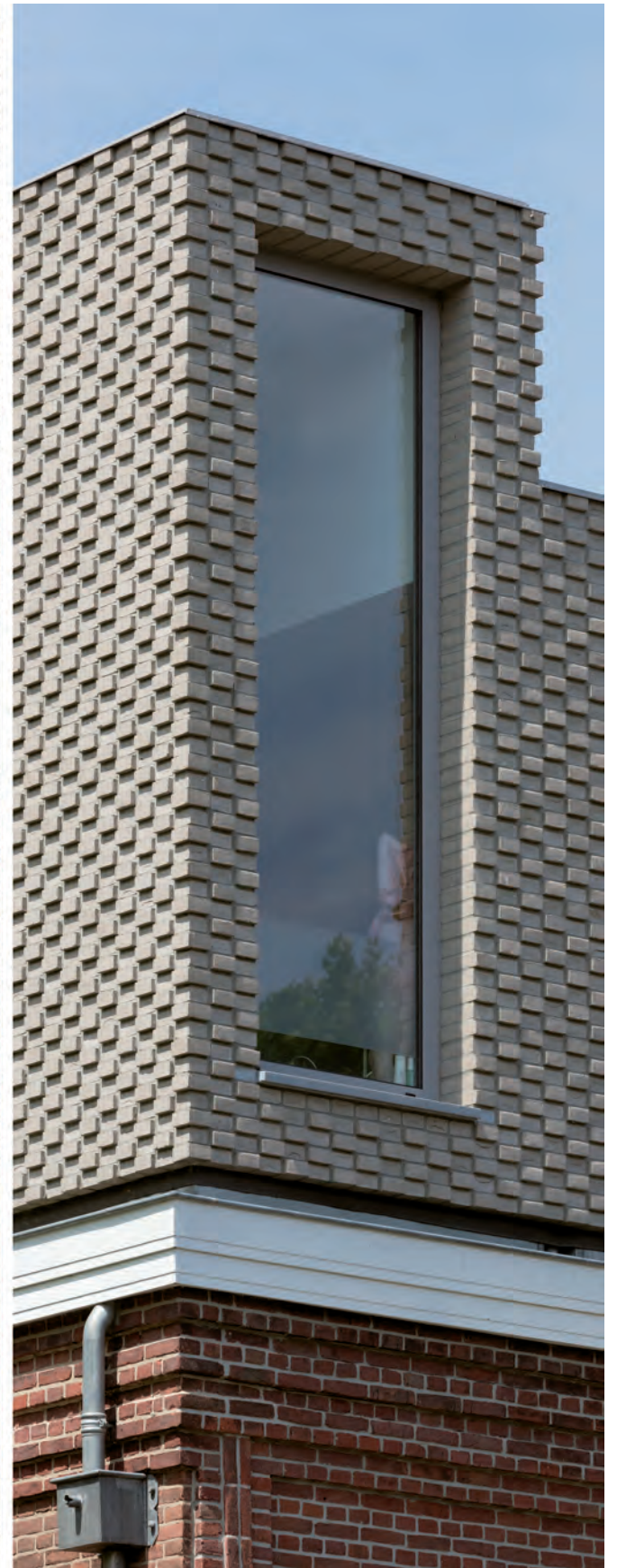
RECREATIEHOEVE WIELREVELT
JDdV architecten

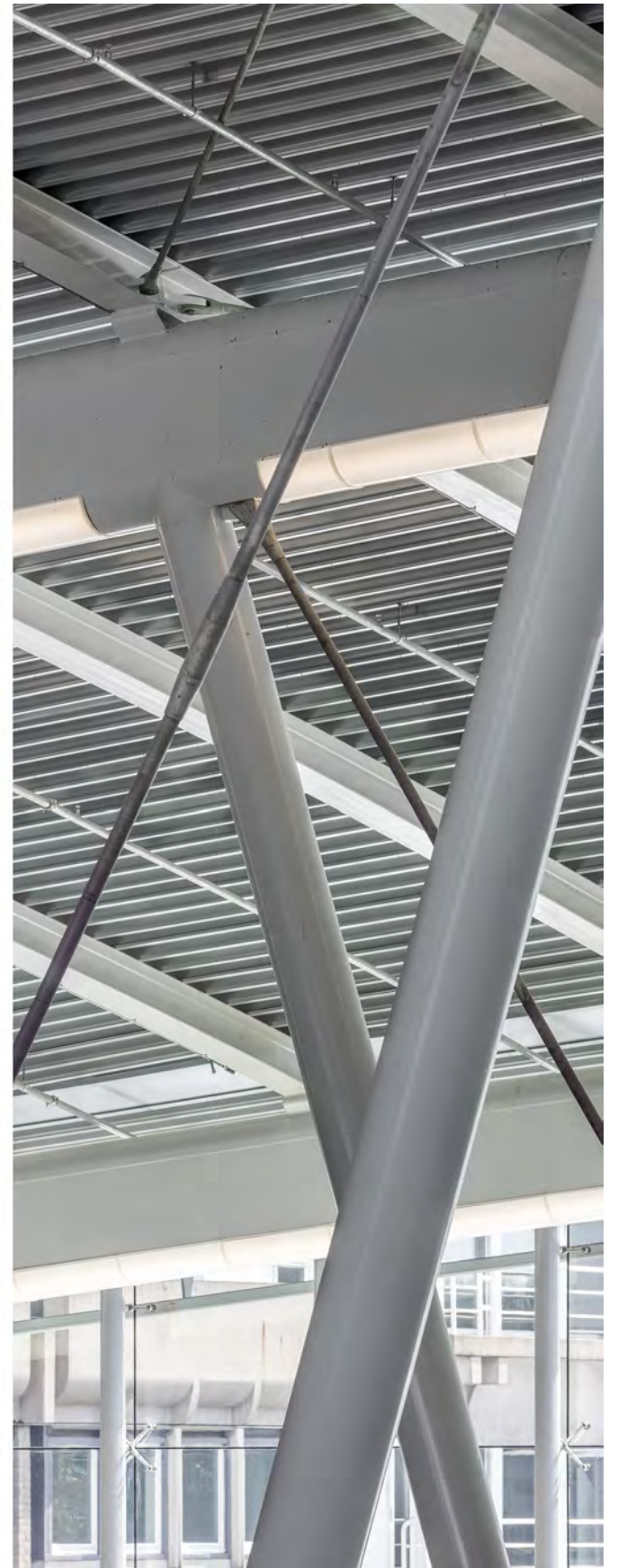

ONTHAAST ONTWIKKELEN

De herbestemming van de
Werkspoor-kathedraal

Bij binnenkomst valt mijn blik op een stuk staal; vies en vet. Niet schoongemaakt en zeker niet opnieuw geschilderd. De verf bladdert af. En toch schittert het staal goudgeel in het zonlicht. Het lijken wel levende schilfers van bladgoud. Een indrukwekkend spel van licht en schaduw geeft de Werkspoor-kathedraal leven. Wat vroeger noodzakelijk was om te kunnen werken is nu een geweldige luxe.

TIM DE BOER

De nieuwe vloer, van afstand een groot, licht spiegelend, grijs vlak, versterkt de kleuren in de hal. Alle machines en onderdelen hebben hun eigen kleur, variërend van vaalgeel tot olijfgroen. Vermoedelijk hebben ze die kleuren altijd al gehad, want geen onderdeel ziet er nieuw geschilderd uit. De nieuwe vloer ligt als een los element in de hal. Overal waar de verhoogde vloer een muur of iets anders tegenkomt blijft hij op afstand.

Een geul van 30 centimeter breed laat steeds de oude vloer zien. Er is slechts één briljant uitgevoerde dilatatievoeg in het midden. De nieuwe vloer lijkt met zijn gladde afwerking weinig op de originele. Sporen van gebruik, een lichte craquelé aan de oppervlakte en lokaal kleurverschil geven het nieuwe vlak echter van dichtbij veel meer leven. Op grote schaal is het precies andersom. Van veraf zijn de nieuwe toevoegingen nauwelijks zichtbaar. Het verweerde metselwerk gevat in vaalgele stalen profielen en hogerop de vierkante, vieze, ondoorzichtige ruitjes over de volle lengte en breedte van het gebouw; het lijkt nog precies hetzelfde doorleefde gebouw als een paar jaar terug. Pas als je dichterbij komt, zijn de recente aanpassingen zichtbaar. Deze zijn vooral gericht

op het bruikbaar maken van het gebouw. Dus geen overbodige esthetiek, gewoon keihard onderhoud, zoals het vervangen van alle stopverf in de kozijnen, of verbeteringen die noodzakelijk waren het gebouw bruikbaar te maken. Kort geleden is ook het terrein rondom de Werkspoor-kathedraal aangepakt. Het onkruid staat alleen aan de zijde van het haventje aan het Amsterdam-Rijnkanaal nog in volle glorie te bloeien. Aan deze kant is al wel de grote, 20 meter hoge, schuifdeur vervangen door vast glas in moderne zwarte kozijnen. En aan de zijde van de Tractieweg heeft de hal een nieuwe entree gekregen, speciaal voor de vele evenementen. Ondanks de nieuwe materialen sluit het ontwerp netjes aan bij de bestaande structuur in de bakstenen gevels. Er zitten her en der nog wel grote scheuren in de bakstenen gevel en zelfs gaten waar stenen uit het metselwerk zijn gevallen of waar eerder leidingwerk naar buiten kwam. De nieuwe eigenaar en architectenbureau MONK, dat door de nieuwe eigenaar is ingeschakeld, doen het blijkbaar rustig aan. Wat niet direct noodzakelijk is en niet in de weg zit kan nog even wachten.

↑ De Werkspoorkathedraal ligt op een plek met een geweldige potentie, foto 1991.

↑ ↗ De afgebladderde verf schittert in het zonlicht.

Werkspoor in Utrecht

De Werkspoorkathedraal ligt aan de buitenrand van het bedrijventerrein Cartesiusweg. Water, drukke wegen en een spoorlijn sluiten het bedrijventerrein af van de stad. Dit deel van Utrecht begon zijn ontwikkeling als een vestigingsplek voor de opkomende industrie na de aanleg van het Merwedekanaal in 1881, dat later werd vervangen door het Amsterdam-Rijnkanaal. De stad Utrecht was toen nog ver weg. De meeste arbeiders woonden in het dorpje Zuilen.

In 1913 vestigde ook het Amsterdamse bedrijf Werkspoor, dat machines en machineonderdelen maakte, zich hier. Na de Tweede Wereldoorlog had het bedrijf veel werk aan het herstel van de infrastructuur in Nederland. Het bedrijf bouwde tussen 1950-1964 een nieuwe grote fabriekshal, speciaal voor de productie van grote ketels en treinwagons.. Deze hal werd ontworpen door architect Marius Duintjer. Hij staat bekend als eclectisch ontwerper; hij volgde niet één bepaalde stijl, maar leende naar eigen goeddunken uit allerlei stijlen. Andere bekende gebouwen van zijn hand zijn het gebouw van De Nederlandsche Bank in Amsterdam en de Opstandingskerk, beter bekend als de Kolenkit, in dezelfde stad.

De Werkspoorkathedraal had in die jaren niets sacraals of heiligs. Het vele licht door de ramen van het dak had één enkele reden: goed kunnen werken zonder kunstlicht. De hal bood een spectaculair schouwspel. Een ballet van arbeiders en kranen werkten aan verschillende projecten tegelijk. Het moet een oorverdovende plek geweest zijn. Stil was het alleen buiten werktijden of tijdens stakingen voor een hoger loon. Of wat meer voorkwam: de arbeiders staakten tegen een mogelijke sluiting of ontslag van een deel van de medewerkers. Want echt succesvol zijn Werkspoor

of de opvolgers van dit bedrijf – onder andere Bronswerk en de Apparatenfabriek Utrecht – na de Tweede Wereldoorlog nooit meer geweest. In het verhaal van Werkspoor lees je de tragiek van de Nederlandse maakindustrie terug. Tijdens de wederopbouw ging het nog even goed, maar al snel verloor men de opdrachten aan goedkopere bedrijven in het buitenland. Dan bedacht men nieuwe plannen, reorganiseerde en soms, als bijvoorbeeld prins Bernhard een opdracht in Argentinië regelde, was er een korte opleving. Ondanks dit trieste verhaal is er opmerkelijk veel Nederlandse geschiedenis door deze ene hal gegaan. Men bouwde hier niet alleen wagons voor de Nederlandse Spoorwegen en de Rotterdamse metro, ook het staal voor het restaurant van de Euromast in Rotterdam en onderdelen van de stormvloedkering in de Oosterschelde kwamen hier vandaan.

De ommekeer

Na het laatste faillissement van de opvolgers van Werkspoor kwam de hal in handen van Kroymans, de bekende auto-importeur. Hij kocht het gebouwencomplex niet voor de bestaande gebouwen. Hij wilde alles slopen en daarvoor in de plaats woningen bouwen. Het bestemmingsplan en de milieuzoneringen van omliggende bedrijven gooiden echter roet in het eten. Kroymans deed vervolgens bijna nooit iets aan onderhoud en de gebouwen raakten steeds verder in verval. De ommekeer kwam toen de Utrechtse ondernemer Bob Scherrenberg de hal bezocht. Hij was overdonderd en voelde meteen potentie. Scherrenberg is met zijn bedrijf vooral actief in vastgoed. Hij is niet iemand die op zoek is naar snelle winst, maar investeert in vastgoed voor de lange termijn en heeft oog voor de maatschappelijke kant van

ondernemen. Dat is precies wat dit gebouw én deze plek nodig hebben; een eigenaar met liefde voor het pand en een lange adem. Na de aankoop in 2014 begon een lang proces om het gebouw bruikbaar te maken voor evenementen en verhuur. Samen met MONK architecten pakt hij het gebouw en omgeving stukje bij beetje aan. Het complex bestaat grofweg uit drie onderdelen: de hal, een blokje kantoren ertegenaan en het terrein eromheen. Het belangrijkste is natuurlijk de hal zelf. Deze is opgebouwd uit drie overspanningen waarvan twee 30 meter hoog en eentje 20 meter hoog is. Zoals gezegd lijkt de hal van buiten bezien niet bijzonder. Maar binnen is het effect van al het glas groot. De dichte delen van het dak lijken in de hal te hangen als wolken. Ze raken nergens de bakstenen muren. Het licht vloeit er over- en omheen. Het dak komt daardoor heel luchtig over. Dit wordt versterkt door de wijze waarop het dak steunt op vakwerkachtige, open kolommen. Zij dragen het dak precies op de plek van de lichtstraten waardoor de constructie nog lichter lijkt.

Het lagere gedeelte van de hal is nu grotendeels gevuld met een éénlaags zwart volume waarin creatieve bedrijven zijn gevestigd. Het is zo door de muur van de hal geschoven dat het de zijgevels en het dak niet raakt. De overblijvende hoeken links en rechts bieden nu plek voor zeecontainers met sanitaire voorzieningen voor evenementen (rechts) en ruimte voor de luchtbehandeling voor de kantoren en opslagruimte voor divers materieel (links). Daarmee benadrukt MONK de aparte status van deze toevoeging. Elke unit heeft ook een eigen buitendeur. Toegang via de hal is niet noodzakelijk. De toevoeging is zo ontworpen dat de hal zo goed mogelijk zichtbaar blijft. De glazen binnen- en buitengevel geven in ieder geval

↑ MONK architecten heeft de oude constructie zoveel mogelijk in het zicht gelaten.

↑ De uitbreiding van MONK architecten sluit naadloos aan bij het Werkspoor van architect Duintjer.

de kans door de kantoren heen de binnenkant van de hal te zien. Helaas blijkt dit in de praktijk toch minder te werken. De kantoren zijn er – ondanks de eis het doorzicht open te laten bij de inrichting – eigenlijk te diep voor. Er zal bijna niemand zijn die met zijn neus tegen het licht spiegelende glas gaat staan om naar binnen te kijken.

De twee andere overspanningen zijn hoger. Op de nieuwe vloer na zijn deze nog intact. Beide kraanbanen (elke overspanning één) en bijbehorende machines zijn nog over de volle lengte aanwezig. Of alles nog werkt is niet duidelijk. Het zou zomaar kunnen, want op sommige plekken druppen de olie en smeermiddelen ook vandaag nog uit de machines. De kolommen dragen niet alleen het dak, ook de rails van de kraanbaan steunen hierop. De kraanbaan ligt echter op hoge, volledig gesloten stalen liggers met I-profiel, die sterk afsteken tegen het vele glas van het dak en de luchtige draagconstructie. Bij het naderen van de oplegpunten versmallen ze van onderaf naar het oplegpunt. Hier gebruikt Duintjer weer dezelfde hoek van 45 graden als in het dak. Daarmee laat hij ons zijn voorliefde voor eenvoudige geometrische vormen zien, die overal in het ontwerp terugkomen.

Zichtbaar verleden

In de hal zijn nog allerhande gebruikssporen te vinden van de eerdere activiteiten, zoals oud leidingwerk en doorvoeren, markeringen en graffiti. De graffiti laat nog een ander aspect van het verhaal van dit gebouw zien, namelijk de vele gastarbeiders die hier gewerkt hebben. Aan de leuzen op de muur voor Benfica en Sporting te zien ook uit Portugal. Maar eigenlijk kwamen ze uit heel Europa en verder. Soms in groepen en soms alleen. Waarschijnlijk kun je, als je goed zoekt, de

families die afstammen van deze arbeiders nog steeds terugvinden in Utrecht. Als herinnering aan de vele rails die door de hal liepen is er één enkel spoor verdiept in de nieuwe vloer opgenomen. Meestal liggen deze rails verborgen onder metalen afdekplaten. Bij evenementen is het mogelijk het spoor te gebruiken voor bijvoorbeeld een vrijbare bar.

Gebiedstransformatie

Voor de gemeente is de ontwikkeling van de Werkspoorkathedraal een perfecte aanjager voor haar poging om het bedrijventerrein verder te ontwikkelen. Zij ziet namelijk de industrie en transportbedrijven wegtrekken door de slechte ontsluiting van het gebied. Woningbouw en grootschalige recreatieactiviteiten zijn in het gebied nog steeds niet mogelijk vanwege de milieuregels en (wederom) de slechte bereikbaarheid. Tegelijkertijd ziet de gemeente de interesse van creatieve bedrijven voor het gebied toenemen, vooral door de meer centrale ligging in de stad na de bouw van het stadsdeel Leidsche Rijn. Door de nieuwe invulling van de hal en de omgeving neemt de aantrekkingskracht van het gebied – en de waarde van het vastgoed – toe zonder dat de gemeente hier zelf grote investeringen hoeft te doen. Tot nu toe lopen de belangen van de gemeente en Scherrenberg gelijk op en versterken ze elkaar. Dit zie je bijvoorbeeld terug in de aanpak van de buitenruimte.

Het ontwerp voor de buitenruimte wijkt erg af van de bestaande invulling van het anonieme, maar druk gebruikte bedrijventerrein Cartesiusweg. Dat ziet er in grote lijnen hetzelfde uit als zoveel bedrijventerreinen in Nederland: ruime kavels, veel betonstenen, gebouwen als blokkendozen en hoge hekken. Het ontwerp van Bureau LINT en

Charlotte Ernst voor het Werkspoorterrein past om te beginnen eenzelfde truc toe als binnen. Het terrein rondom het gebouw is opgehoogd; ongeveer evenveel als binnen, tenminste zo lijkt het in ieder geval. Buiten werkt dit echter minder goed. Er is geen duidelijke keuze gemaakt om alleen te werken met (nieuwe) deuren die aansluiten op de hoogte van de nieuwe vloer en het maaiveld. Op sommige plekken zijn de bestaande deuren gehandhaafd. Daar is meer afstand tussen het opgehoogde terrein en het gebouw nodig. Dat ziet er onbeholpen uit.

Er is gekozen voor een diagonale oriëntering in het ontwerp. Dit valt goed te verklaren uit de wens om het ontwerp later door te trekken in de richting van andere gebouwen in de buurt. Het is namelijk een richting die nergens in het gebied terugkomt en daarmee dus onafhankelijk van de gebouwen. Het levert echter wel een hoop ingewikkelde aansluitingen op. Ook omdat de gekozen materialen, zoals stelconplaten, grof en moeilijk te bewerken zijn. Dit wordt nog ingewikkelder doordat de ontwerpers het spoor ook buiten laten terugkomen in de oorspronkelijke richting. Zo ontstaan er op diverse plekken rare diagonale kruisingen. Het terugbrengen van de rails komt zo erg geforceerd over. Voor een definitief oordeel over de buitenruimte moeten we echter nog even wachten. De ruimte bij het haventje is namelijk nog niet opnieuw ingericht, terwijl dit juist de meest intensief gebruikte plek zal zijn. In ieder geval heeft Scherrenberg gekozen voor een ontwerp dat meer kwaliteit uitstraalt dan de omliggende kavels. En, in overeenstemming met de gemeente, heeft hij alle hekken rondom het terrein weg laten halen.

Veranderde bouwpraktijk

De eerste acties van Scherrenberg waren gericht op het gebruik van de hal voor evenementen. Een nieuwe vloer, toegankelijkheid en installaties zijn op eenvoudige wijze in het oude gebouw ingepast. Zo heeft hij de hal op de kaart gezet en in het bewustzijn gekregen. Dit is te merken aan de vele foto's en goede recensies op internet. Verder improviseert hij. Momenteel verbouwt hij het transformatorhuis naast de hal en het haventje tot permanente horecagelegenheid. Ook hier is Scherrenberg eigenwijs. Hij kiest voor kwaliteit en niet per se voor een sluitend verdienmodel. Samen met de initiatiefnemers zoekt hij vervolgens partners voor inhoudelijke en financiële bijdragen om samen iets unieks te creëren dat volgens hem bij deze plek past. De aanpak van MONK architecten en Scherrenberg is een goed voorbeeld van een onthaaste en meer authentieke bouwpraktijk. Ze laten ruimte voor herinneringen én nieuwe ontdekkingen. Ze pakken alleen de delen aan die echt noodzakelijk zijn en laten de rest met rust. Het (her)gebruik van het gebouw is zo – bijna – een natuurlijk proces. Er is geen kunstmatig nieuw beginmoment. Dat is iets wat we tegenwoordig maar weinig zien.

Het heeft waarschijnlijk te maken met de zucht naar maximaal rendement die veel investeerders kenmerkt. Een gebouw moet gekocht, verbouwd en vervolgens meteen weer worden doorverkocht. Losse eindjes en (nog) zichtbare geschiedenis horen daar vaak niet bij. Voor Scherrenberg is dit niet zo. Rendement is voor hem iets voor de langere termijn. Zijn rendement loopt momenteel zelfs grotendeels parallel aan de behoeften van de stad.

De Werkspoorkathedraal is nog volop in transitie. Uitgaande van Scherrenbergs werkwijze zullen het gebied en het gebouw ook continu in beweging blijven. Hij zal altijd een beetje bijsturen of iets nieuws proberen. Het is nooit af. Er is geen nieuw begin, maar ook geen eindtoestand. Tijdens mijn bezoek kwam dit punt haarfijn naar voren. Ik vroeg wat de plannen waren met het blok kantoren tegen de hal. Er werd immers al druk verbouwd. Het antwoord was simpel: "Dat weten we nog niet. We zijn nog aan het tekenen."

De Werkspoorkathedraal staat symbool voor een veranderende bouwpraktijk. Het is een complex project met vele vaders en moeders. Maar aan wie komt de Rietveldprijs dan toe? Een deel van de prijs zou in ieder geval met terugwerkende kracht

moeten gaan naar Duintjer. Zonder de verdiensten van de oorspronkelijke architect stond de hal er nu niet met zoveel kwaliteit. De lichtheid van de hal en de krachtige structuur moeten echt aan hem worden toegeschreven.

Maar eigenaar Bob Scherrenberg dan? Hij zag potentie in een gebouw en een plek die op dat moment voor weinigen zichtbaar was. Hij liet zich verleiden door de kwaliteiten die Duintjer ontwierp. En Scherrenberg heeft volgens sommigen al zo'n 12 miljoen euro in het Werkspoor-terrein geïnvesteerd. Zonder hem was de hal er zeker niet in deze vorm.

En MONK architecten? Zij zijn het architectenbureau aan wie de winst van de Rietveldprijs is toegeschreven. Ook zij hebben enorm bijgedragen aan het huidige succes. Het ontwerp van de hedendaagse toevoegingen is tegelijkertijd grof (alles in het zicht) als fijnzinnig. Waar het kan sluiten men aan op bestaande structuren, zoals de maatvoering in de gevel. Ook maakt men handig gebruik van de overmaat in de constructie, bijvoorbeeld voor het plaatsen van nieuwe installatiekasten of elektra. Er had zoveel fout kunnen gaan. Maar tot nu toe is het perfect in balans.

←↑ Het dak lijkt vrij te zweven.

WERKEN MET WAT JE HEBT

De Utrechtse traditie van
herontwikkeling

‘De tijd van kaalslag en nieuwbouw lijkt voorbij. Herbestemming van overbodig geworden gebouwen lijkt tegenwoordig zelfs in de mode te komen. Wie een appartement in het voormalige Academisch Ziekenhuis Utrecht wil bewonen, moet wel rekenen op een koopsom van tussen de 250.000 en 675.000 gulden.’

LARA VOERMAN

Aan het woord is Wim Denslagen die in 1994 Tessel Pollmann interviewde, auteur van een van de eerste boeken over herbestemming. De lichte verbazing van Denslagen – nota bene architectuur-historicus – over de populariteit van wonen in een oud gebouw, klinkt 25 jaar later vreemd in de oren. Herbestemming is allang niet meer ‘in de mode’, het is de nieuwe realiteit.

De zeven voor de Rietveldprijs genomineerde projecten zijn allemaal herbestemmingen of transformaties van bestaande gebouwen en plekken: een tuinbouwlandschap wordt bijvoorbeeld stadspark, een kantoorkolos een prettige woonplek, een fabriekshal een monumentale evenementenlocatie.

Transformatieopgave

Utrecht is van de vier grote steden de snelst groeiende. Tot 2030 groeit de bevolking van 340.000 tot 410.000 inwoners en zijn meer dan 40.000 woningen nodig. Het is een groeisput die doet denken aan de wederopbouwperiode. Toen bouwde de stad 37.000 woningen voor 90.000 nieuwe bewoners. Het grote verschil: toen verdubbelde het Utrechts grondgebied door annexatie van de randgemeenten, nu moet de bouwopgave in de

bestaande stad worden opgelost. Het zijn vooral de (voormalige) industrieterreinen waar de grootste transformaties plaatsvinden, zoals de Merwedekanaalzone en de oude terreinen van Werkspoor.

Het lijkt soms alsof Utrecht voor een gloednieuwe opgave staat, maar niets is minder waar. Het werken in, vanuit en met het bestaande zit al decennialang in Utrechts bouwbloed, zo niet langer.

Utrecht is echt niet alleen maar de stad die Hoog Catharijne toeliet, het schrikproject van de stadsvernieuwing. Het is de stad waar de hoogte van de Domtoren heilig is, de stad waar een van de eerste herbestemmingen van industrieel erfgoed te vinden is en waar vanwege de verhuizing van universiteitsinstellingen naar De Uithof, in de jaren tachtig al geoefend werd met het transformeren van de terreinen die zij achterlieten.

Kortom, herbestemming, herontwikkeling, gebruikmaken van het bestaande – het past Utrecht als een jas.

Het winnende project de Werkspoorkathedraal – de herbestemming van een fabriekshal tot werk- en evenementenplek – staat symbool voor een enorme transformatieopgave. Utrecht

→ Plattegrond van de stad Utrecht uit 1947. Door de centrale ligging heeft Utrecht een unieke collectie industrieterreinen, spoorcomplexen en bedrijfsgebouwen.

beschikt over een unieke collectie bedrijfs- en industriecomplexen, te danken aan de centrale ligging in het land. De ruimtelijke, architectonische en sociale impact van de spoorwegen op het stedelijk leven is in Utrecht groter dan in welke andere stad ook.

In de stad zijn ook vele historische wateren, voormalige economische routes die naar alle windrichtingen uitwaaiëren. De in de twaalfde eeuw gegraven Vaartsche Rijn bijvoorbeeld, functioneel sinds de aanleg van het Merwedekanaal en het Amsterdam-Rijnkanaal, maar ongekeerd fraai in zijn historische gelaagdheid. De oevers van de Biltse Grift, het Merwedekanaal, de Vecht en de Leidsche Rijn: het zijn stukken stad vol potentie en met een identiteit die op te poetsen is.

Industrieel erfgoed

Het behoud en de herbestemming van industriële complexen waren lang geen vanzelfsprekendheid. Toen veel bedrijven in de jaren zeventig naar de moderne bedrijfsparken trokken, werden de meeste industrieterreinen getransformeerd tot inwisselbare woonbuurten.

Het hedendaagse verlangen naar rafelrandjes en industriële omgeving – veelal om te ontsnappen aan de keurige woon- en werkgebieden – is relatief nieuw. Nog maar een paar decennia geleden waren 'rauw' en 'industriële' voor de bewoners van de oude arbeiderswijken de dagelijkse realiteit, mede door de slechte onderhoudsstaat van hun woningen en het harde werk in de fabrieken. De wens voor goede woningen prevaleerde: in Pijlswaard kregen de bewoners zelfs genoeg van de voormalige batterijenfabriek Herberhold en staken het in 1977 in de fik, zodat er ruimte kwam voor woningbouw.

Hoewel cultureel erfgoed in de jaren zeventig voorzichtig een factor van belang werd, was de

waardering voor industriële bouwkunst niet vanzelfsprekend. De weg voor recente succesprojecten – zoals de herbestemming van de Cereolfabriek, de Metaal Kathedraal, de fabriek van meubelmaker UMS Pastoe, de Werkspoor-kathedraal en het pakhuis van veevoeder Hooghiemstra – is nog niet zo lang geleden geplaveid. Toch werden in die jaren ook de succesverhalen overschaduwd, met name door de bouw van Hoog Catharijne.

Dat industrieel erfgoed een fantastische impuls is voor stedelijk leven bewees Utrecht in 1972, toen een deel van de oude werven aan de oostzijde van de Oudegracht ingericht werd als 'werfbolevard', met drukbezochte terrasjes. Het was een relatief eenvoudige ingreep, die de verblijfskwaliteit van de binnenstad vergrootte. Niet lang daarna zette de stad zichzelf op de kaart met de verbouwing van de voormalige drukkerij Van Boekhoven-Bosch, een van de eerste herbestemmingen van industrieel erfgoed in Nederland. De drukkerij had een belangrijke band met Utrecht: hier werden decennialang onder meer de spoorboekjes van de Nederlandse Spoorwegen gedrukt. De gemeente kocht het verlaten industrieel complex aan de Breedstraat met de bedoeling het te slopen. Het is waarschijnlijk dankzij de ontwerpkunsten van de Delftse School-architect Johannes Berghoef dat de majestueuze baksteengevel van het hoofdgebouw gespaard bleef. Achter de gevel ontwierp gemeentearchitect An Hulshoff Pol in 1975 34 wooneenheden voor alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens. De overige bedrijfsgebouwen maakten plaats voor woningbouw rondom een gemeenschappelijk hof, een mooi voorbeeld van nieuwbouw die zich voegt in de bestaande stad. Het was herbestemming in zijn meest rudimentaire vorm – alleen de gevel bleef immers intact –, maar het was een omslag in het

denken over de betekenis van industrieel erfgoed voor de stad.

Langzaam werd de potentie van de Utrechtse bedrijfs- en industriegebouwen onderkend. Twee jaar later vond de oplevering plaats van een woningbouwcomplex aan het Vrouwjutenhof, op de plek van een oude confectiefabriek. De gemeenteging hier een stapje verder: ze liet het bureau Temminck Groll Van Vliet Architecten vier monumentale panden restaureren, terwijl de rest van het terrein werd ingericht met woningwetwoningen van topkwaliteit. Moderne stadsvernieuwings-elementen werden gecombineerd met een subtiele stedenbouwkundige inpassing en ambachtelijke architectuur. Het bijzondere aan dit project zijn de sociaal-maatschappelijke drijfveren – in dit geval de zoektocht naar goede en goedkope woningen – die op logische wijze gekoppeld zijn aan herbestemming. Herbestemming voor iedereen dus, en niet alleen voor een bepaalde culturele of inkomensklasse, zoals bij een groot aantal projecten tegenwoordig het geval lijkt te zijn.

Wonen, werken en recreëren

Opvallend in veel van de huidige plannen is de interessante menging van wonen met andere functies. In de Cartesiusdriehoek en Wisselspoor – delen van het voormalige Werkspoorterrein – worden bedrijven en creatieve functies toegestaan. Deze projecten zijn schatplichtig aan een dertig jaar oude herontwikkeling: de transformatie van het Veeartsenijterrein aan de Biltstraat. De trek van faculteiten en instellingen naar De Uithof leverde Utrecht vanaf de jaren tachtig een aantal grootschalige herbestemmingslocaties op. Op het voormalige Veeartsenijterrein bleef na het vertrek van de faculteit Diergeneeskunde een bonte verzameling onderwijs- en onderzoeksgebouwen en dierverblijven achter. De architec-

↑ Verweesde monumenten: de administratiegebouwen op het oude Slachthuissterrein aan de Amsterdamsestraatweg.

tonische kwaliteit is er hoog – het Anatomische Instituut van architect J. Crouwel doet niet onder voor zijn ontwerp van het Postkantoor aan de Neude. Toch lag er midden jaren tachtig een bestemmingsplan klaar waarin de meeste gebouwen zouden worden gesloopt en een doorgaande weg het terrein in tweeën zou splitsen. Het is te danken aan een wijkcomité dat deze fantastische staalkaart van architectuuruitingen (een manege als kathedraal, hondenstallen in een basilica en paardenstallen in chalets) grotendeels overeind bleef. Ontwerper Anke Colijn, ook lid van het protestcomité, maakte met haar bureau De Kleine Stad een nieuw plan. Een aantal panden werd opgeknapt voor particuliere verkoop, de meeste gebouwen werden gerestaureerd en geschikt gemaakt voor sociale huurwoningen. Gebouwen met een voor woningbouw lastige maat kregen een maatschappelijk-culturele bestemming. De toegevoegde nieuwbouw langs de Biltsche Grift volgt de bestaande rooilijnen. Het belangrijkste is echter dat doorgaand verkeer geweerd is en de openbare ruimte een informele inrichting heeft gekregen, passend bij het ooit zo besloten karakter van het universiteitsterrein. Minder geslaagd is de herbestemming van het terrein van het Academisch Ziekenhuis Utrecht, dat in 1987 verhuisde naar De Uithof. De gemeente deed de gronden over aan een ontwikkelingsmaatschappij. Het omgekeerde gebeurde: de gemeentelijke visie die klaarlag – en waarbij een groot aantal gebouwen bleef staan – werd van tafel geveegd. De maatschappij koos voor kloeke appartementencomplexen met woningen in de vrije sector. De omgang met het bestaande was horkerig. De ziekenhuisgebouwen die zijn behouden, staan plompverloren tussen de nieuwbouw – niet meer als losse paviljoens in een groene setting, maar als onderdeel van een streng raster

met een versteende openbare ruimte. Net zo verweesd als de ziekenhuispaviljoens ogen de drie administratiegebouwen en dienstwoningen op het voormalige Slachthuisterrein aan de Amsterdamsestraatweg, dat rond 1995 werd herontwikkeld. Erachter kwam middelhoogbouw met seniorenappartementen en zorgwoningen. Het was nobel dat de slachthuisgebouwen – een van de oudste gebouwcomplexen in de wijk Ondiep – behouden bleven. Omdat verder niets zich tot dit erfgoed verhoudt is het resultaat een zielloos en inwisselbaar buurtje.

In recente herbestemmingsprojecten wordt het bestaande, erfgoed of niet, niet meer opgevat als een verzameling curiosa. Het terrein van de oude sojafabriek Cereol in Oog in Al is een goed voorbeeld. Hier geen verweesde monumenten, maar een harmonieus adoptieproces gebaseerd op de historische ruimtelijke samenhang, de kenmerkende gebouwtypologieën en het materiaalgebruik op dit industriële complex. De oude fabriek is nu het kloppende hart van de buurt en huisvest een basisschool, een bibliotheek, kantoren, een theater en horeca. De woningbouw is modern, maar verwijst in vormgeving naar de silo's en de pakhuizen op deze plek. De belangrijke relatie met het water is behouden door een ruim voorplein, een oude kraan op de oever fungeert als industrieel kunstwerk.

Het ontwerpen op basis van historische gebiedswaarden – niet alleen gebouwen, maar ook structuren, openbare ruimte en minder tastbare cultuurhistorische zaken – is essentieel om historische verbanden te behouden of opnieuw te interpreteren. Het recente ontwerp voor de wijk Wisselspoor langs de 2e Daalsedijk, integreert erfgoed, moderne architectuur en een duurzaamheidsopgave. In Wisselspoor geven voormalige fabrieksgebouwen aanleiding tot een verbijzonde-

ring van de openbare ruimte. Hoogteverschillen op het terrein worden uitgebuit om overgangen vorm te geven, bestaande muren en hekken en verhogingen zijn aanleiding om contrasten tussen open en gesloten, tussen privé en openbaar aan te zetten.

In Utrecht is het Werkspoorkwartier ten noordwesten van de Cartesiusweg bestemd voor de vestiging van 'creatieve en stadsgeoriënteerde bedrijven' en de herbestemming van de fabriekshal Werkspoor-kathedraal voor evenementen en ondernemerschap heeft de lat onmiskenbaar hoog gelegd. Het Werkspoorkwartier is niet geschikt voor woningbouw, vooral vanwege de geluidsoverlast. Dat dit ook een zegen voor de stad kan zijn, bewees het Griftpark al in de jaren negentig. Als onderdeel van de stadsvernieuwing – een megaoperatie bedoeld om verpaupering tegen te gaan en de massale trek uit de stad te keren – plande de stad op het voormalige terrein van de gemeentelijke gasfabriek een woonbuurt. Maar vanwege gifvondsten in de bodem is in plaats van een wijk een nu uitermate populair stadspark aangelegd.

Landschap

Utrecht lijkt een volgebouwde stad, maar er is aardig wat 'herbestemd' landschap te ontdekken. In het voor de Rietveldprijs genomineerde Máximapark in Leidsche Rijn is het onderliggende landschap leidend geweest. In het hart van het park ligt het Binnenhof. De uitgangspunten voor de inrichting van dit 45 hectare grote gebied waren de historische verkaveling met middeleeuwse treksloten, het oude tuinderslint en een opnieuw uitgegraven meander van de Oude Rijn. Het behoud is deels een pragmatische keuze, uitgaande van het idee dat dit parkdeel een 'hortus conclusus' is, een besloten tuin waar

↖ De Cereolfabriek.

← Het theehuis op fort Rhijnauwen.

bezoekers hun dagelijkse beslommeringen kunnen vergeten.

Dat oude landschapselementen een essentiële rol kunnen spelen in de leefbaarheid van de stad werd al vroeg ontdekt. In 1920 kocht Utrecht de buitenplaats Rhijnauwen, na de Tweede Wereldoorlog gevolgd door de aanschaf van eerst Oud- en vervolgens Nieuw-Amelisweerd. De gemeente zag deze buitenplaatsen aan de oostkant als een uitloopgebied voor de groei, een rol die ze meer dan waargemaakt hebben.

In de wederopbouwperiode werkte een team van landschapsarchitecten en stedenbouwkundigen aan de realisatie van tien woonwijken. In de wijk rondom het riviertje Kromme Rijn was deze eeuwenoude rivierloop het uitgangspunt voor de inrichting. Aan weerszijden van het water zijn brede parkstroken aangelegd, waarlangs hoog- en laagbouw een plek kreeg. Door de stedenbouwkundige 'kamstructuur' hebben veel woningen uitzicht over het park en de rivier.

Ook het universiteitsterrein De Uithof is ingebed in het landschap van de Kromme Rijn. Een groengordel, monumentale bomenlanen en langgerekte windsingels refereren aan het oude landschap – dat aan de andere kant ook grotendeels is verdwenen door een zandpakket met een rechthoekig stratenpatroon. Een zichtlijn richting de Dom staat symbool voor de verbintenis tussen stad en universiteit.

Veel verder ging het ontwerp voor het Vechtoompark. Aan het einde van de jaren zeventig maakten gemeentelijke ontwerpers een ontwerp voor deze zone tussen de Vecht en de wijk Overvecht. Het park is een vroeg voorbeeld van de integratie van een cultuurhistorisch landschap in een nieuw parkontwerp. De ontwerpers boden in de voor die periode gebruikelijke functionele opzet plaats aan een boerderijenlint, sporen van de oude verkave-

ling en de restanten van zeventiende- en achttiende-eeuwse buitenplaatsen. Het was niet alleen een kwestie van behoud, ook de groepering en soortkeuze van de parkbeplanting werd aangepast aan de plantensociologie van dit rivierengebied.

Gebouwde omgeving

In de stad is een volgend hoofdstuk aangebroken: de transformatie van de kantoorkolossen uit de jaren zestig en zeventig. Dankzij de centrale ligging was Utrecht al voor de oorlog een favoriete vestigingsplaats voor banken en bedrijven. Na de oorlog vervingen royale *parkways* met kloeke kantoorgebouwen, zoals de Weg der Verenigde Naties en de Waterlinieweg, de economische waterlijnen van weleer, terwijl in het centrum de vestiging van kantoren gepaard ging met de herstructurering van de historische binnenstad.

De problematiek van lege kantoorgebouwen is vergelijkbaar met de herbestemming van industriecomplexen in de jaren zeventig en tachtig. Inwoners vinden de kantoorpanden lelijk en niet passend in de stad. Maar net als de industrieterreinen zijn ze belangrijk in het oplossen van de woningvraag. In de herontwikkeling van kantoren draait het vaak om financiële haalbaarheid, boekwaarde en de locatie. Cultuurhistorie speelt nauwelijks een rol. Van veel kantoren is echter onbekend of ze vanuit cultuurhistorisch perspectief überhaupt de moeite waard zijn. Soms wordt gerefereerd aan de oorspronkelijke architectuur, maar het interieur is – net als bij de vroegste industriële herbestemmingen – vogelvrij.

De herbestemming van de Neudeflat is een goed voorbeeld van deze tendens. De Neudeflat was door zijn omvang en de sobere architectuur het meest gehate gebouw van de stad. Pas dit jaar is het ontwerp van architect Hugh Maaskant aange-

wezen als gemeentelijk monument. De slanke toren rondom een vliegervormig betonskelet is herbestemd tot woonflat. Aan de buitenzijde is Maaskants architectuur grotendeels gerespecteerd, maar van het interieur is vrijwel niets over. De ruimtelijkheid op de kantoorverdiepingen is verdwenen door de opdeling in 88 appartementen, het oude trappenhuis is vervangen.

Een stap voorwaarts is de herbestemming van het voormalige provinciehuis De Sterren. Architect J. Lengkeek ontwierp dit structuralistische complex rond 1975 als een stelsel van stervormige bouwdelen die in hoogte varieerden van twee tot vijf bouwlagen. 'Sterren' waren naar gelang de behoefte op een organische manier toe te voegen, iets dat tot in de jaren negentig is gedaan. Het was een prettig gebouw, met oog voor de menselijke maat, ontmoetingsplekken op de gang en een door de landschapsarchitecten Buys en Van der Vliet ontworpen buitenruimte. Het bouwwerk zou gesloopt worden, maar uiteindelijk is het getransformeerd tot meer dan 600 studentenwoningen. Door een pragmatische aanpak veranderde het exterieur nauwelijks en ook de oude indeling was bruikbaar. Per verdieping zijn 'sterren' opgedeeld in twee studentenhuizen met negen of tien kamers.

Het is een voorzichtige stap in de goede richting, maar vaker wordt het kind met het badwater weggegooid. Tot het casco afpellen en weer opbouwen is eerder regel dan uitzondering. Juist in de kantoorkolossen, gelegen langs prominente routes door de stad, ligt een kans voor Utrecht om – net als bij het industrieel erfgoed – een voortrekkersrol te spelen.

OVER DE AUTEURS

Tim de Boer (1979) studeerde architectuur en stedenbouw aan de TU Delft. Hij doet onderzoek en schrijft over architectuur, stad en landschap. De Boer was eerder werkzaam bij het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.

Kirsten Hannema (1978) is architectuurcriticus voor *de Volkskrant*, *Elsevier*, *Juist*, *ArchitectuurNL*, *AWM* en *MARK*. Voorheen werkte ze als redacteur voor *A10 Magazine*. Sinds 2016 is Hannema hoofdredacteur van het Nederlandse architectuurjaarboek. Ook is ze gastdocent aan de TU Delft en de Academie van Bouwkunst in Amsterdam.

Stijn Poelstra (1981) werkt als architectuurfotograaf en filmmaker. Hij studeerde architectuur aan de TU Delft. Poelstra werkt onder meer in opdracht van architectenbureaus en maakt vrij werk voor kunstbeurzen en galeries.

Lara Voerman (1982) is architectuurhistoricus en heeft een eigen bureau. Ze publiceert regelmatig over haar cultuurhistorisch onderzoek naar landschappen, tuinen en gebouwen. Voerman is lid van de commissie Welstand en Cultureel Erfgoed van Voorschoten en Wassenaar.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Joep van Aert: p. 30

Peter Cuypers: p. 2-3, 10, 31, 33, 34, 37

Christel Derksen & Rolf Bruggink: p. 12

Het Utrechts Archief: 29, 39, 41 (boven en onder),
42, 43, 47

Bas Gijselhart: p. 14

Luuk Kramer: p. 13

Jannes Linders: p. 17 (onder)

Stijn Poelstra: p. 15

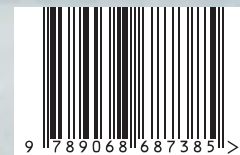
Ramon van Rijn: p. 17 (boven)

René de Wit: p. 44 (boven)

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechthebbenden te traceren. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

De Stichting Rietveldprijs reikt elke twee jaar een prijs uit aan een ontwerper die een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de kwaliteit van de gebouwde omgeving in de stad Utrecht. De winnaar van 2017 is de transformatie van de Werkspookkathedraal door Monk architecten. Deze publicatie presenteert het juryverslag, een verhaal over het winnende project en een foto-essay van Stijn Poelstra.

9 789068 687385 >